Աշոտ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՋԱՎԱԽՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՅԱԼԻՑ

Պատմական Հայաստանի Մեծ Հայքի թագավորության 15 նահանգներից (աշխարհներ) տասներեքերորդը՝ Գուգարքը, զբաղեցնում էր Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային հատվածը: Այն արևելքից սահմանակից էր Ուտիք, արևմուտքից՝ Տայք, հարավից՝ Այրարատ նահանգներին, իսկ հյուսիսից՝ Իբերիային (Վիրք, Վրաստան): Նրա վարչական կենտրոնը Ցուրտավ քաղաքն էր: Գուգարքը Հայկական թագավորության չորս սահմանակալ բդեշխություններից մեկն էր և ժամանակ առ ժամանակ օգտվում էր որոշ ինքնուրույնությունից: Ըստ վրաց առանձին պատմաբանների, *Գուգարք* տերմինը վրացական ծագում ունի, և առաջացել է երկրամասը բնակեցնող գոգարների կամ գարգարների անունից: Սակայն հայկական աղբյուրները այդպիսի էթնոս չեն հիշատակում: Իսկ ինչ վերաբերում է գարգարացվոց երկրին, ապա այն, ըստ ակադեմիկոս Ս. Երեմյանի, կապ չունի Գուգարքի հետ[1]:

Գուգարքի հիմնական ինը գավառներն էին Ձորոփորը, Կողբոփորը, Ծոբոփորը, Տաշիրը, Թռեղքը, Կանգարքը, Կղարջքը, Վերին Ջավախքը և Արտահանը[2]: Մինչև Հայաստանի առաջին բաժանումը (387թ.) նահանգն իր մեջ ընդգրկում էր նաև Շավշեթը, Ներքին Ջավախքը, Մանգլեացփորը, Քուիշափորը, Բողնոփորը, Խանցիխեն և Պարուարը[3]: 16 գավառների ընդհանուր տարածքը 16,5 հազ. քառ. կմ-ից ավելի էր:

Գուգարաց գավառներից Ջավախքը հիշատակվում է ութերորդը: Այս ընկած էր նահանգի կենտրոնական մասում և զբաղեցնում էր համանուն սարահարթի (Ախալքալաքի սարավանդ, Ջավախքի լեռնադաշտ) ու վերջինս շրջափակող լեռնակազմությունների տարածքը, հյուսիսից սահմանակցում է Թռեղքի (Թրիալեթ), արևելքից՝ Սոմխեթի ու Ջավախքի լեռներին (Կեչուտի, Աբուլ), իսկ հարավում՝ Ախալքալաքի սարավանդի շարունակությունը կազմող Աշոցքի սարահարթին[4]:

«Ջավախք» անվան մասին պատմագրության մեջ հայտնվել են տարբեր տեսակետներ: Ըստ վրաց «Քարթլիս Ցխովրեբալի» (Քարթլիի տարեգրությունը, նաև՝ Քարթլիի կյանքը) մատենագիր Լեոնտի Մրովելու՝ Կարի դաշտավայրը, Փոցխով գետի շրջատարածքը (պատմական Սամցխե գավառ, այժմ՝ Ախալցխա) և հարավից այլ հողեր ժառանգություն են հասել վրացիների նախահայր Քարթլոսի թոռանը՝ Ջավախոսին, Մցխեթոսի որդուն: Ջավախոսի անունից էլ երկրամասը կոչվել է Ջավախք, վրացերեն՝ Ջավախեթի: Սակայն այս «հիմնավորումն» իրավամբ համարելով առասպելական և խիստ պարզունակ, հետագայի ուսումնասիրողներից շատերը փորձել են գտնել ուրիշ բացատրություններ: Ոմանք, հաշվի առնելով Ջավախքում գարի աճեցնելու

---

[1] Ս. Ե ր ե մ յ ա ն, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 46:

[2] Նույն տեղում, էջ 110:

[3] Տաշիրը հիմնականում համապատասխանում էր Խորհրդային Հայաստանի Ստեփանավանի և Կալինինոյի (այժմ Տաշիր) շրջաններին, Թումանյանի շրջանի հարավային մասին, Կողբոփորը՝ Նոյեմբերյանի, Ձորոփորը՝ Թումանյանի մեծ մասին, Վերին Ջավախքը՝ Վրաստանի Հանրապետության Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի (Նինոծմինդա), Թռեղքը՝ Ծալկայի, Մանգլեացփորը՝ Մանգլիս, Ծոբոփորը՝ Մառնեուլի, Բողնոփորը՝ Բոլնիսի շրջաններին: Հարավի Կղարջք, Արտահան, Շավշեթ և այլ գավառներ այժմ Թուրքիայի տարածքում են:

[4] Ջավախքի միջին բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1800մ է: Ամենաբարձր գագաթն Աբուլն է՝ 3301մ.: Կլիման խստաշունչ է. ձմեռը՝ ցուրտ և երկարատև, ամառը՝ կարճատև ու զով (տարեկան միջին ջերմաստիճանը՝ 4–4,5 աստիճան): Գավառը հարուստ է լճերով՝ Փարվանա, Տարածղուրի, Սաղամո, Խոզափին, Խանչալի, Մադաթափա և այլն: Լեռնադաշտը ծածկված է սևահողերով: Բացի հյուսիսային մասից, Ջավախքն անտառազուրկ է: Փարվանայից սկիզբ է առնում Կուրի աջակողմյան Թափարվան վտակը:

բարենպաստ կլիմայական պայմանները, նրա անունը կապում են վրացերեն *ջավի՝ գարի* բառի հետ: Ուրիշները իմնարել են այդ տարածքում ջավախների էթնոս՝ ցեղ[5]:

Իրականում Ջավախք տեղանունը, ինչպես երևում է ուրարտական (Վանի թագավորության) արձանագրություններից, մ.թ. ա. 9-րդ դարի վերջից Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում հիշատակվող Զաբահա կամ Զաբախյան երկրի անվան տասադարձված տարբերակն է՝ *Զաբախա- Զաբախա-Ջավախա-Ջավախք*[6]: Արգիշտի Ա-ի (մ.թ.ա. 786-764թթ.) թողած Խորխորյան արձանագրության մեջ՝ 785-784թթ. գրավված Ղիաուխի կամ Դայա (Տայք), Տարիունի (Դարույնք՝ Բասեն) և այլ երկրների թվում նշվում է Զաբախան: Վերջինս հիշատակվում է նաև ուրարտական հաջորդ մի քանի թագավորների թողած արձանագրություններում: Թեև Ջավախքի մասին մ.թ.ա. 8-րդ դարից ավելի վաղ հիշատակություններ չկան, սակայն, ուսումնասիրելով մինչուրարտական շրջանը, կարելի է ենթադրել, որ այն կամ վարչականորեն մաս է կազմել մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում գոյություն ունեցած հայկական պետական կազմավորումներից մեկի, ամենայն հավանականությամբ Հայասայի և Էթիունիի, կամ էլ եղել է բավական ընդարձակ ինքնուրույն կազմավորում՝ ընդգրկելով հետագայի Գուգարք աշխարհի ամբողջ արևմտյան հատվածը: Ավելի հավանական է երկրորդ տեսակետը. պատահական չէ, որ Արգիշտիի վերոհիշյալ արձանագրությունում Զաբախան հիշատակվում է իբրև գրավված երկիր: Նշանակում է՝ մինչև մ.թ.ա. 8-րդ դարի սկիզբը Ջավախքը եղել է ինքնիշխան ցեղապետություն և այդ ժամանակ որպես հայ էթնոսով բնակեցված տարածք, միավորվել է Վանի միասնական թագավորության մեջ՝ կազմելով նրա հյուսիս-արևմտյան ամենածայրամասային ու սահմանամերձ նահանգը[7]:

Հետուրարտական՝ Երվանդունյաց Հայաստանի ժամանակաշրջանից (մ. թ. ա. 6-2-րդ դդ.) Ջավախքի մասին ուղղակի տեղեկություններ գրեթե չկան: Միայն կարելի է վկայակոչել առասպելախառն, բայց ուշագրավ երկու հիշատակություն՝ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունից» և «Քարթլիս Ցխովրեբայից»: Պատմահայրը նշում է, որ Վաղարշակ Ա-ն «զկէս մասինն Ջավախաց» ժառանգություն է տալիս Շարայի ցեղից Գուշարին և նրան նահանգի վրա կարգում բդեշխ՝ Հայոց երկիրը հյուսիս-կովկասյան լեռնականներից պաշտպանելու համար[8]: Հավաքական ու կիսաառասպելական կերպար Վաղարշակի այս ձեռնարկումը ուսումնասիրողներից շատերը վերագրում են մ.թ.ա. 3-րդ դարին: Ստացվում է, որ այդ ժամանակ Ջավախքը եղել է Երվանդունիների պետության կազմում և տրվել է Գուշարին, որի անվան հետ է կապվում Գուգարք տեղանունը՝ այսինքը, երկրամասը դադարել է ընդարձակ նահանգ լինելուց և մաս է նորաստեղծ Գուգարք սահմանակալ բդեշխության մեջ, ընդ որում, իր հերթին տրոհվելով երկու մասի՝ Ջավախք Վերին և Ջավախք Ներքին: Վերին Ջավախքը նույնանում է Խորենացու նշված «կես մասինն Ջավախաց» տարածքի հետ, քանի որ տրվել է հարևան Շարայի՝ Շիրակի գավառին: Ներքին Ջավախքը աղբյուրներում չի հիշատակվում: Սակայն եթե կար Վերինը, որը գավառի բարձրադիր հարավային և հյուսիսարևելյան մասն էր, նրա համեմատությամբ ցածրադիր արևմտյան և հյուսիսարևմտյան հատվածը, բնականաբար, պետք է կազմեր Ներքին Ջավախքը[9]:

---

[5] *13-14-րդ դդ. Պատմիչ Ստ. Օրբելյանն ընդհակառակը՝ երկրի անունից բխեցնում է բնակիչների՝ ջավախուրների անունը: Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմությունը, Եր., 1986, էջ 303:*

[6] *Հ. Կ ա ր ա գ ե ո զ յ ա ն, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, հ. I, գիրք 1, Եր. 1998, էջ 94, 132,195,203-204 և Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. Ա, Ուրարտական աղբյուրներ. Եր., 1981,էջ 58,67:*

[7] *Ս.Ե ր ե մ յ ա ն, Ուրարտու պետությունը, քարտեզ. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. Ա,Եր. 1971:*

[8] *Մ. Խ ո ր ե ն ա ց ի, Պատմութիւն Հայոց. Վենետիկ, 1881, գիրք Բ, գլ.Ը, տե ս նաև Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 35:*

[9] *Վերին Ջավախքը, որն այժմ համընկնում է Ախալքալաքի և Նինոծմինդայի վարչական շրջանների հետ, զբաղեցրել է մոտ 2700 քառ. կմ տարածք, իսկ Ներքին Ջավախքը՝ ներկայիս Ասպինձայի՝ պատմական Ասպնջակի շրջանը և Արտահանի հյուսիսային մասը, կազմել է մոտ 1400քառ. կմ: Տե ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, էջ 78:*

Հանկանշական է, որ Խորենացու վերոհիշյալ վկայությունը մ.թ.ա. 3-րդ դարում Ջավախքի մասին ձևափոխված «վրացական» տարբերակով բերվում է «Քարթլիս Ցխովրեբայում», որի համաձայն, ինչպես վերը հիշատակվեց, այն բաժին է ընկել այս կամ անգամ Ջավահուսին: Բանն այն է, որ մ.թ.ա. 270-ական թթ. Մեծ Հայքի հյուսիսային հարևանությամբ կազմավորվել է Վրաց Փառնավազյան պետությունը (Իբերիա, Վիրք), որը, օգավելով եայ Երվանդունիների եակառակորդ Սելևկյանների օժանդակությունից, եայոց երկրից գրավել և անջատել է Գուգարքն ու Ջավախքը, ինչպես և եարակից այլ շրջաններ: Այդ ժամանակ Ջավախքի կենտրոնը Ծունդա[10] ամրոցն էր, որը եայերը կոչում էին Քաջատուն կամ Քաջաց քաղաք: Վերը թվարկված տարածքները վրացիներից հետ վերցնելու մասին վկայում է եույն հեղինակ Սարաբոնը: Նա գրում է, որ մ.թ.ա. 2-րդ դարում եայոց Արտաշես թագավորը (189-160), ի թիվս այլ եողերի, իբերներից գրավել (այն է՝ վերադարձրել է -Ա.Մ.) և իր երկրին է միացրել Գոգարենեն՝ Գուգարքը[11]: Նույն վկայությունը մեկ այլ խմբագրությամբ եանդիպում է նաև վրացական աղբյուրներում: Ըստ Լեոնտի Մրովելու, քարթվելները՝ վրացիները, Ջավախեթը գրավելու եամար Արտաշեսի դեմ պայքարում դուրս են բերել օսերին[12], եայկական աղբյուրներում եիշատակվող սդաններին: Կնշանակի, եայ - ալանական պատերազմը, որի մասին զրամում է Մ. Խորենացին «Արտաշես և Սաթենիկ» եայտնի առասպելում, ընթացել է նաև Ջավախքի եամար: Արտաշեսը կարողանում է ոչ միայն ետ վերադարձնել եայկական եողերը, այլև իրեն ենթարկել Վրաց փոքրիկ թագավորությունը: Փաստորեն այդ ժամանակ Գուգարքի թդեշխին է անցնում վրաց գահը: Զարմանալի չէ, որ եետագայի որոշ հեղինակների մոտ եանդիպում ենք «բդեշխ գուգարացոց և վրաց» արտահայտությանը:

Արտաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանում եա Ջավախքի վերաբերյալ եիշատակությունները աղքատիկ են, և գավառի մասին պատկերացում կարելի է կազմել հիմնականում ամբողջ նահանգի՝ Գուգարքի միջոցով: Վերջինս մինչև Արշակունիների անկումը՝ 428թ., շարունակել է մնալ իբրև Մեծ Հայքի հյուսիսային պաշտպանական նահանգը և նրանից չի անջատվել նույնիսկ մ.թ. I դարի առաջին կեսին (1-52թթ.), երբ եայոց գահին, ի թիվս այլ օտարների, բարձրացել էին նաև վրացիներ:

Խնդրո առարկա գավառին վերաբերող ժլատ եիշատակումներից, թերևս խիստ արժեքավորը, որը նրա ժողովրդագրական վիճակի գաղտրիկ վկայություն է, պատկանում է վրաց տարեգրի գրչին: Ըստ ավանդության, Հռիփսիմյան քրիստոնյա քարոզիչ քույրերից Նինոն՝ եայկական աղբյուրների Նունեն, Հայաստանից ուղարկում է անցնել Վրաստան և լինում է Ջավախքում, որտեղ Փարվանա լճի ափին եանդիպում է մցխեթցի եուլիվների և, նրանց ետ խոսելով եայերեն, կարողանում է պարզել Մցխեթ տանող ճանապարեը[13]: Այս նույն վկայությունը որոշակի պարզություն է մտցնում երկու կարևոր եարցերում: Նախ, որ Նունեն մինչև Վիրք անցնելը եղել է Հայաստանում, ծանոթացել եայերենին և, ի թիվս այլ քարոզիչների, այնտեղից քրիստոնեություն է տարածել վրաց աշխարեում[14]: Երկրորդ՝ Ջավախքի գործածական լեզուն եայերենն էր, այն եայրենակ էր, այլապես Մցխեթից եկած եուլիվների եամար աներաժեշտություն չէր լինի սովորելու եայոց լեզուն:

Արշակ Բ-ի օրոք (350-368) Գուգարաց նահանգն ապստամբում է և եարում վրաց թագավորին: Դասպ թագավորի երամանով Սուշեղ ազարապետը ետ է գրավում Գուգարքը, պատժում բդեշխին ու նրան օժանդակած իշխաններին և վերականգնում

---

[10] *Ծունդան հաճախ նույնացվել է այժմյան Ախալքալաքի Սուրբա գյուղի հետ: Ոմանք էլ այն տեղադրել են Կուրի ձորում՝ Նաքսալաքև գյուղի տեղում:*

[11] *Մ ա ր ա ր ո ն, Օտար աղբյուրները եայերի մասին, հ.1, Եր. 1940, էջ 54-57: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, էջ 196:*

[12] *Քարթլիս Ցխովրեբա (Քարթլիի տարեգրությունը), հ.1, Թբիլիսի, 1955, էջ 48-49 (վրացերեն):*

[13] *Նույն տեղում, էջ 85-86:*

[14] *Պատահական չէ, որ ըստ պատմագիրների, վրաց Միրիան (Միհրան) թագավորը 320-ական թթ. Հայոց Տրդատ Մեծի օրինակով և օժանդակությամբ է քրիստոնեական դարձի բերել վրաց ժողովրդին:*

հայ-վրացական սահմանը՝ Կուր գետը. «... զհին սահմանսն, որ յառաջուն էր լեալ յերկիրն Հայոց ընդ յերկիրն Վրաց, որ է ինքն մեծ գետն Կուր»[15]:

Ուշագրավ է, որ գտնվելով Գուգարքի կազմում, Ջավախքը 3-4-րդ դդ. պահպանում էր իր ներքին ինքնուրույնությունը: Այստեղ իշխում էին Վարժավունի[16] նախարարական տան ներկայացուցիչները: Արշակունյաց Հայաստանի կյանքում վերջիններս ունեցել են իրենց ուրույն տեղը: «Գահնամակում» Վարժավունիները 70 նախարարների թվում հիշատակվում են 20-րդը: Պատերազմում Հայաստանի 4 զորավարություններից Արևելյան ուղղության գործերի մեջ նրանք ունեցել են 200 զինվոր[17]:

387թ. Հայաստանի բաժանումից հետո Արշակունիների ազդեցությունը Գուգարքի և Ջավախքի վրա զգալիորեն թուլացավ, իսկ 428թ. հայոց թագավորության կործանումից հետո նրանք միացվեցին Սասանյան Իրանի տիրապետության տակ կազմավորված վրաց մարզպանությանը, ճիշտ այնպես, ինչպես նույն ժամանակ Արցախը կցվեց պարսկատեպ ատական մեկ այլ մարզի՝ Աղվանքին:

Ինչպես ամբողջ Հյուսիսային Հայաստանը, Ջավախքը ևս պարսկական լծի տակ մնաց մինչև 7-րդ դարը՝ արաբական արշավանքները: 7-րդ դարի հեղինակ Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմություն Տարոնի» երկում, արաբական արշավանքների առիթով, նորից հանդիպում ենք Ջավախքի մասին հիշատակության: Պատմիչը վկայում է, որ արաբ զորավար Աբդռահիբը 7-րդ դ. կեսերին ասպատակել է Հայաստանի գավառները՝ Հարքը, Բասենը, Ջավախքը, անցել Վիրք, և ավարով վերադարձել Արաբիա[18]: Այստեղ հատկանշականն այն է, որ Ջավախքը թվարկվում է գավառների շարքում, իսկ հետո նոր միայն նշվում է Վիրքը: Նշանակում է՝ 7-րդ դ. 40-50-ական թթ.՝ արաբական առաջին արշավանքների շրջանում, այս գավառն արդեն ոչ թե Վիրքի, այլ Հայաստանի կազմում էր:

Ջավախքը արաբական տիրապետության տակ մնում է մինչև 9-րդ դ. վերջը, երբ Բագրատունյաց Սմբատ Ա-ն (890-914), Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմիչի վկայությամբ «երթեալ չուէ զկողմամբք Գուգարաց՝ և զայնս ևս ամրոցս իւրոյ աէրութեանն առեալ արկ յինքն գրավէր նուաճէր»[19]:

10-րդ դ. 70-80-ական թթ. Գուգարքի մեծ մասը մանում էր Լոռվա կամ Կյուրիկյան (նաև՝ Գուգարքի, Ձորագետի) թագավորության տարածքի մեջ: Վերին Ջավախքը, հատկապես նրա հարավային մասը՝ Գոգշենը[20], որոշ ժամանակ դեռ մնում է Բագրատունիների ազդեցության տակ, իսկ Ներքին Ջավախքը 10-րդ դ. վերջին գրավում են հեղգեհաև եգորացող վրաց Բագրատունիները: 11-րդ դ. սկզբին նույն ճակատագրին է արժանանում նաև բուն Վերին Ջավախքը: Շատով վրաց թագավորները Ջավախքն ու նրան հարևան Սամցխեն[21] վերածվում են իրենց թագավորության հարավում ընկած ուժեղ պաշտպանական գավառների՝ կենտրոնախույս ուժերի, բյուզանդական կայսրության, մի փոքր ավելի ուշ՝ սելջուկ-թուրքերի դեմ: Բագրատ Գ-ն 11-րդ դ. սկզբին կառուցապատում ու ամրացնում է գավառի բնակավայրերից մեկը և կոչում Նոր Քաղաք, վրացերեն՝ Ախալքալաք (ախալի՝ նոր, քալաքի՝ քաղաք): Բագրատ Դ-ն 1044-1047թթ. Լիպարիտ Օրբելյանի դեմ պատերազմի ժամանակ Թափարավան գետի և նրա ձախակողմյան Քառասունաղբյուր վտակի գոյացրած թերակղզու մասում կառուցում է Ախալքալաքի բերդը: Վրաստանից այստեղ են բերվում որոշ թվով վրացի վերաբնակիչներ:

---

[15] *Փ. Բ ու զ ա ն դ, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1987, էջ 322:*

[16] *Ենթադրվում է, որ Վարժավունիների անունից է ծագել հնագույն Վարժիա քաղաքի (10-13-րդ դդ.) անունը (ներկայիս Ասպինձայի շրջանում):*

[17] *Ն. Ա դ ո ն ց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987, էջ 282,294, հմմտ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 424-425:*

[18] *Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Եր.,էջ 114: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, էջ 682:*

[19] *Յոհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 244:*

[20] *Այժմ Ախալքալաքի հարավում կա Գոգաշեն անունով գյուղ:*

[21] *Սամցխե կամ Մեսխեթ գավառը համապատասխանում է ներկայիս Ախալցխայի և Ադիգենի վարչական շրջաններին:*

Վրաց տիրապետությունը երկար չի անում: 1064թ. Հայաստանն ու Վրաստանը ենթարկվում են սելջուկյան ասպատակություններին: Այդ թվականին սուլթան Ալփ-Արսլանը «... և իջեալ բանակեցաւ ի գաւառն, որ կոչի Ջաւախս (Ջավախք - Ա.Մ.), - գրում է պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին,- և պատերազմաւ մեծաւ պատեաց զքաղաքն, որ կոչի Ալախի (Ախալ-քաղաք -Ա.Մ.) և ուժգին զօրութեամբն առաւ Ալախ քաղաքն. և առ հասարակ զամենայն քաղաքն սրով կոտորեաց՝ զայր և զկին՝ անողորմ և զամենայն քահանայսն և զկրօնաւորսն և զիշխանսն սրախողխող արարեալ. և լցաւ ամենայն քաղաքն արեամբ. և անհամար մանուկս և աղջկունս տարան ի Պարսիկս ի գերութիւն, և զանձս ոսկւոյ և արծաթոյ՝ ակունց և մարգարտացն որ ոչ էր թիւ»[22]: Նույն իրադարձության մասին հիշատակում է նաև Վարդան պատմիչը. Տուղրիլի եղբորորդին՝ Ալփ - Արսլանը «...եկն դարձեալ եարկիւր հազարաւ, եւ առ զնոր քաղաք. զոր Վիրք Ախալ - քաղաք ասեն»[23]: Պատմիչների այս վկայությունից երևում է, որ 11-րդ դարի կեսերին իբրև վարչական կենտրոն Ծունդային փոխարինած Ախալքալաքը սարսափելի կոտորածների ու բռնազաղթի հետևանքով կորցրել էր իր բնակչության զգալի մասը:

12-րդ դարի սկզբին վրաց Դավիթ Շինարարին (1089-1125) հաջողվում է սելջուկ-թուրքերից ետ գրավել Լոռին ու Ջավախքը: Սակայն ամբողջ 11-րդ դարի ընթացքում այն, ի թիվս այլ գավառների, ձեռքից ձեռք է անցնում: 1175թ. օգտվելով Գանձակի սուլթան-աթաբեկ Ելդկուզի զորքերը ասպատակում են Ջավախքն ու Թռեղքը: Գեորգի Գ-ն (1156-1184) խուսափում է ճակատամարտից և չի կանխում սելջուկների գործողությունները[24]: Անին ու Շիրակը ավերելուց հետո Ելդկուզը «...ընդ նմին աւերէ զԱխալ քաղաք և զՋավախեթ և առժամայն դառնալով ի Դուին, սատակի ինքն և սուլտանն և այլ բազումք ի մեծամեծաց»[25]: Միայն XII դարի վերջին, Թամար թագուհու (1184-1213) պատմիչի վկայությամբ, սելջուկների նկատմամբ Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների տարած հաղթանակներից հետո Վրաստանին է ենթարկվում Ջավախքից մինչև Սպեր ընկած տարածքը[26]:

Այս շրջանում շարունակվեցին քարթվելական (վրացական) էթնիկական նոր խմբերի ներթափանցումները Ջավախք, այնտեղ ուղղափառության՝ վրացադավանության տարածման դեպքերը, երևույթներ, որոնք վրաց Բագրատունիների ուժեղացման ժամանակաշրջանում (XIIդ. - XIIIդ. սկիզբ) եական էին ոչ միայն Ախալքալաքի, այլև հայ- վրացական զինակցության շնորհիվ Վրաստանին անցած Հյուսիսային Հայաստանի մյուս գավառներին: Այսուհանդերձ, այդ գավառներից Լոռին, Սամցխե-Ախալցխան, Տաշիրը, Սևանի շրջակա գավառները, ինչպես և Ջավախքը շարունակում էին գերազանցապես մնալ հայաբնակ: Պատահական չէ, որ այդ տարածքները վրաց արքունիքը հանձնեց հայ Զաքարյաններին, որոնք Վրաստանի հովանավորության ներքո սահեղծեցին իրենց իշխանապետությունը:

Թամար թագուհու պատմիչը գրում է, որ Ջավախքում կուսակալներ էին Սարգիս Երկայնաբազուկ Թմոգվելին (Թմոգվեցի) և Շալվա Թորելին (Թորեցի): Առաջինը նստում էր Թմոգվի, հայկական՝ Թմուկ կամ Թմկա բերդում, որը գտնվում էր Կուրի ձորում, Ծունդա ավանից ոչ հեռու, իսկ երկրորդը՝ հավանաբար Թորեա գյուղում:

---

[22] *Մ ա տ թ ե ո ս Ո ւ ռ հ ա յ ե ց ի, ժամանակագրություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1991, էջ 158:*

[23] *«Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ Պատմութիւն Տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 136: Վարդան պատմիչի այդ վկայությունից հետևում է, որ հայերը քաղաքը կոչել են ոչ թե վրացական ձևով Ախալքալաք,այլ՝ Նոր քաղաք: Փաստորեն նույն միտքը կա նաև Ուռհայեցու մոտ, որը գործածվում է միայն Ախալ՝ նոր տեղանունը: Չպետք է մոռանալ, որ Ախալ և քաղաք բառակապակցության մեջ վերջին բառը միայն վրացերեն չէ. քալաքը նաև հայկական քաղաք բառն է:*

[24] *Հ. Մ ա ր գ ա ր յ ա ն, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Եր., 1980, էջ 18-19:*

[25] *Մանր ժամանակագրություններ, հ.2, Եր., 1956, էջ 502, հմմտ.՝ Ստ. Օրբելյան, ժամանակագրութիւն, Եր., 1942,էջ 18-19:*

[26] *Թամար թագուհու կյանքը, Վրացական պատմական գրականության հուշարձանները, հ.5, Թբիլիսի, 1985, էջ 37,46 (ռուսերեն):*

Այն, որ Ջավախքում եղել են երկու կուսակալներ՝ գավառապետեր, պաահական չէ: Նշանակում է շարունակում էր պահպանվել գավառի նախկին վարչական բաժանումը: Թորեցիները նույնպես ենթարկվում էին Թմկարևրլի Զաքարյաններին: Ախալքալաքը, որն օգավում էր քաղաքային ինքնավարությունից, ամբողջ գավառի վարչական ու անտեսական կարևորագույն կենտրոնն էր:

XIIIդ. 20-ական թվականների կեսերին Ջավախքը ենթարկվեց միջինասիական տիրակալ Ջալալեդդինի, իսկ 30-ականներին՝ մոնղոլների ասպատակություններին[27]: Սակայն մի քանի գավառներում, այդ թվում նաև Ջավախքում, Զաքարյանների ինքնավար վիճակը պահպանվեց: Ըստ 1245թ. նոր վարչական բաժանման՝ մոնղոլների հսկողությամբ Ջավախքը թողնվեց Թորեցիներին: 1266թ. Թմկաբերդի տեր Սարգիս Զաղեցին, օգտվելով վրաց թագավորների և մոնղոլների հակամարտությունից, կարողացավ հիմնադրել մի ընդարձակ իշխանություն՝ Տաշիրից մինչև Էրզրում, Սամցխեի աթաբեկություն անունով, որն իր մեջ ընդգրկեց նաև Ջավախքը: Մինչև XIVդ. սկիզբը, մոնղոլներին որոշ քանակությամբ հարկեր վճարելով, Հայասաանի հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում կազմավորված, հիմնականում հայաբնակ այս իշխանությունն իր ինքնուրույնությունը պահպանեց մինչև 1535թ.՝ պայքար մղելով Քարթլիի, Լենկ-Թեմուրի, նրա հաջորդների՝ Թեմուրյանների, XVդ-ից՝ թուրքմենական կոյունլու ցեղերի դեմ: Ինչպես Բագրատունիների, Զաքարյանների, այնպես էլ վերջիններիս հաջորդներ Զաղեցիների օրոք, հայ մշակութային կյանքը Ջավախքում զգալի վերելք ապրեց, որի պերճախոս վկայություններն են պահպանված բազմաթիվ հայկական ճարտարապետական կոթողները[28]:

XVդ. վերջից Ջավախքը հայտնվեց զանազան նվաճողների տեսադաշտում: 1484թ. պարսից Յաղուբ խանի զորքերը ավերեցին այն, կոտորեցին ու գերեվարեցին բնակչությանը, իսկ գավառը կրակի մատնեցին[29]: 1535թ. Իմերեթիայի ու Քարթլիի թագավորները համատեղ ջանքերով պարտության մատնեցին Սամցխեի աթաբեկի զորքերին և տիրեցին Ախալքալաքին ու Ախալցխային: Սակայն Սեֆյան Իրանի դեմ պատերազմների ընթացքում 1547թ. օսմանյան թուրքերը գրավեցին այդ քաղաքները: 1555թ. Ամասիայում կնքված պարսկաս-թուրքական հաշտությամբ Ջավախքն անցնում էր Պարսկաստանին: Սակայն 1578թ. պատերազմը վերսկսվում է, թուրքերը նորից ներխուժում են Ջավախք և շուտով այն մտցնում նորաստեղծ Չղդրի, հետագայում՝ Ախալցխայի նահանգի (Էյալեթ, վիլայեթ) մեջ՝ 1637թ. այն վերածելով ինքնուրույն գավառի՝ սանջակի:

Նվաճված տարածքներում օսմանցիներն անցկացնում են աշխարհագիր՝ անդի բնակչությանը հարկման ենթարկելու նպատակով: XVIդ. վերջին կազմված թուրքական հարկացուցակներից մեկն արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Ախալքալաքի գավառի ժողովրդագրական իրավիճակի մասին: «Գյուլջիսաանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար» կոչվող այդ փաստաթղթում թվարկվում են գավառները՝ իրենց գյուղերով և նրանցում ապրող մարդկանց անվանացանկերով: Պարզվում է, որ Ախալքալաքի բնակավայրերի մեծ մասում բնակիչները քրիստոնյաներ էին և կրում էին հայկական ու վրացական կամ հայերի և վրացիների մեջ մեծ տարածում գտած անուններ: Հայկական կամ հայերի կողմից լայնորեն գործածվող անուններ հանդիպում ենք հետևյալ գյուղերում.

---

[27] *Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318), թարգմանությունը հին վրացերենից Պ. Մուրադյանի, Եր., 1971, էջ 66,73:*

[28] *Ե. Լալայանը XIXդ. վերջին ականատես է եղել այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող բազմաթիվ խաչքարերի (Ե. Լալայան, Երկեր, հ.1, Եր., 1983, էջ 55): Դրանց մի մասն ուսումնասիրվել է Ս. Կարապետյանի կողմից, (Ս. Կարապետյան, Ջավախքի խաչքարերը, Եր., 1995) Ճունդայում, Թմկարերդում և այլուր հայանարերված XIV-XVդդ. հայերեն արձանագրություններ ունեցող խաչքարարի մասին աշխատություններ ունի նաև վրաց պատմաբան Լ. Դավիթանիժեն (տե՛ս Արտանուջի ամսագիր, Թբիլիսի, 1998, 7, էջ 19,58 (վրացերեն):*

[29] *Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ ընդհանրական բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1902, էջ 62:*

Կուկիա	Ռուրեն,Ռոսեք (Հովսեփ)
Օրջա	Հանես Իշխանի, նրա եղբայր Սարգիս, Սիմոն
Կոթելիա	Զաքար
Բարալեթ	Միաիչի (Մկրտչի) թոռ, նրա որդի Սարգիս
Կուրցխ	Սաաուրի (Սանսուր) որդի Սարգիս, Ավագ
Վաչիան	Քարոբ
Քարծեփ	Բայանդուր
Հոկամ	Մանվել Սարգսի
Քիլդա	Խաչատուր
Վերին և Ներքին Խոսսլիաներ	Միտիչ(Մկրտիչ)Տեր-Բեկի, Խոսիկ-Հուսիկ, Սահակ
Ջիգրաշեն	Զաքարի թոռ
Մեծ Սաջալիա	Հակոբ
Նաքալսքև	Հավաթեղ Կարապետի
Կորխ	Լոռոռոմ, նրա որդի Կիրակոս,Շահարա Մկրտիչի, Հանես Սարգսի, Կիրակոս Ասփա/ծա/տուրի
Գումրուրդ	Խարաբալի որդի Դավիթ, Մկրտիչ՝ Ամիրխանի որդի, Յարալ Կիրակոսի, Շահկուլի որդի Աբրահամ, Սանուկ
Օլավերդ	Աբաս
Խուլգումու	Ասխա/ծա/տուր, Արտաշես
Հնշտիա	Տեր-Հակոբ
Մեծ Խորենյա և Ջամդուրա	Գրիգոր, նրա եղբայր Մտաե, Սահակ Գրիգորի, նրա եղբայր Սարգիս, Տեր-Հակոբ
Օրջա	Վուերամ, Սարգիս, Եղիազար
Զրեսկ	Շահմուրադ, Ռաեի (Հովսեփ), Սիմոն, Սամսոն, Ասփս/ծա/սուր
Ղառուբմա	Սարգիս
Բավրա	Բայանդուր
Թորիա	Առաքել,Բայանդուր, Ջանիրեկ Սարգսի, Մկրտիչ
Աբուլ	Եղիազար, Դավիթ, Սարգիս
Ախալքալաքի բերդ	Սուրադ, նրա եղբայր Զաղիկ
Փոքր Մուրջախեթ	Հանես Սարգսի
Փոքր Սամզարա	Դոլիկ Ասխա/ծա/տուրի
Ծունդա	Ջոջիկ Ջեանշեի,նրա եղբայր Սանուկ
Սուլդա	Շերմազան, նրա որդի Սիմոն
Էրինջա	որդի Եղիազարի, նրա եղբայր Մանաս, Հակոբ
Խոզաբուն (Խոզափին)	Մսնուկ Ասխա/ծա/տուրի
Արազսփա	Սարգիս
Ափնիա	Արաս
Բեժանո	Խիմոն
Ալասաան	Արզուման
Լոմատուրցխ	Ալիրեկի որդի Ռոռոռոմ
Զակ	Եղիազար, Ռաեփ-Հոսեփ
Բուռնաշեթ	Սարգիս և այլն:

Ուշագրավ է , որ կան նաև բնակավայրեր, որոնց բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հայեր են: Այսպես. նշանավոր *Թմուկ (Թմոգվի)* բերդաքաղաքն ըստ նույն աղբյուրի գերազանցապես հայաբնակ էր: Այնտեղ հանդիպում ենք հետևյալ անունների. Սարգիս Առաքելի, Ռաասամ, Անանիայի որդի, նրա եղբայր Մկրտիչ, որդի Վարդանի, որդի Եղիազարի, Հովհաննես Բայանդուրի, Պապու Շիրինի, Բերիկ Փիրազիզի, նրա որդի Մկրտիչ, Մուրադ, Տեր-Հակոբ, Բերիկ Սուրադի, նրա եղբայր Մարգար, Սարգիս Մելիքի և այլն: Զուտ հայաբնակ էր Չլդրի գավառի Քենարբել գյուղը՝ Ծառուկի որդի, նրա եղբայր Ասփս/ծա/տուր, Մսրգարի որդի, Ղուլիջանի որդի Նորսես (Ներսես), Միտիչի որդի, նրա եղբայր Սարգիս, Մուրադ Կարապետի, Մարտիրոս Ավանեսի, Հովհաննես Ամիրազիզի, նրա եղբայր Կարաուզետ, Խաչիկ Համբարձումի, Թու-

նիկ Ծառուկի, Խաչատուր Ալեքսանի, Սարգար, Պապու Մարգարի և այլք: Հայաշատ էին նաև նույն գավառի *Մեծ* և *Փոքր Կարծախ* գյուղերը՝ Նաղար Շահնազարի, Վարդան, Գրիգոր Սուքիասի, Ջհանշե Կիրակոսի, Մկրտիչի որդի, նրա եղբայր Վարձևլ, Բայանդուր, Խաչիկ Յարալի, որդի Սաեալի, որդի Անտոնի, Յարագիզ Տեր-Հակոբի, Սարգիս, Ասվա/ծա/տուր, Դիարբեկ Սահակի, նրա եղբայր Ասվա/ծա/տուր և այլն[30]: Հատկանշական է , որ վերոհիշյալ անունների մեջ բազմիցս հիշատակվում է Տեր-Հակոբ անունը, իսկ Խոսպիայում՝ Տեր-Բեկը, ինչը վկայում է տվյալ բնակավայրում հայ քահանայի, այն է՝ նաև հայկական ծիսի ու եկեղեցու առկայության մասին:

Հետագա դարերում օսմանյան երկարատև ու դաժան տիրապետության ընթացքում խնդրո առարկա գավառը ևս զերծ չմնաց բնակչության բռնի մահմեդականացումից: Իսլամ ընդունեց հայության հատկապես այն հատվածը, որը վրաց գերիշխանության շրջանում դարձել էր քաղքեդոնական[31]: Իսլամացած այդ տարրերը արդեն 17-18-րդ դդ. եկվոր թուրքերի հետ Ախալցխայում, Աղիգենում, ավելի քիչ՝ Ախալքալաքում հայտնի էին ընդհանուր «մեսխեթցի»[32] աշխարհագրական անունով: Այսպես, ըստ վրաց հեղինակ Վախուշտ Բագրատիոնի, 18-րդ դ. 40-ական թթ. Ախալքալաքի գավառի Բարալեթ և Կոլխա հայտնի բնակավայրերի հիմնական բնակիչները մեսխերն ու հայերն էին:[33] Թեև քրիստոնյաների համեմատությամբ մահմեդականները սակավաթիվ էին, սակայն օտար տիրապետության ավերիչ իրադարձությունները հող էին նախապատրաստում գավառի էթնիկական դիմախեղման համար: Հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցավ 1730-ական թթ.կեսերին Նադիր խանի (հետագայում՝ շահ) արշավանքը: Հյուսիսային Հայաստանից գերված 6000 հայ բնակիչների նա բռնագաղթեցրեց Պարսկաստան: «... Եւ գերեցին զՆարինանու նահանգն, զՋաւախէթու, զՉլտրու, զՂայի Ղուլու, որք էին բովանդակ ի մեր ազգէ , - գրում է Աբրահամ Կրետացին,- Եւ քշեցին զայր ու զկին, զծեր և զաղայ և տարան ի Խորասան՝ թուով ԶՌ (6000) որպես և լսեմք»[34]: Այդուհանդերձ, ինչպես երևում է Ղուկաս Ինճիճյանի մի վկայությունից, 18-րդ դարի վերջին Ախալքալաքի գավառը շարունակում էր մնալ գերազանցապես հայաբնակ երկրամաս: Միայն Ախալքալաք քաղաքում ապրում էին 600 ծուխ հայեր և վրացիներ[35]: Այսպիսի քաղաքական ու վարչաժողովրդագրական իրավիճակ էր Ջավախքում երբ Անդրկովկասի համար ակտիվ ռազմաքաղաքական գործունեություն ծավալեց Ռուսական կայսրությունը՝:

ИЗ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО ДЖАВАХКА

Резюме **А. Мелконян**

Джавахк-восьмой гавар исторической области Гугарк Великой Армении, с древнейших времен входил в состав первых государственных образований Армянского нагорья. Под названием "Забаха" этот гавар

[30] *Գուրջիստանի վիլայեթի մեծ հարկացուցակը, գիրք 2, Թբ., 1941, էջ 191-243, 275-278 (վրաց.):*

[31] *Վրաստանում Հայաստանի անմիջական օժանդակությամբ քրիստոնեության տարածումից հետո վրաց եկեղեցին ընկավ հայ առաքելական եկեղեցու ազդեցության տակ՝ կազմելով նրա մի ճյուղը: Սակայն 607-608թթ. Վրաց կաթողիկոս Կյուրիոն Սկուարիեցին, քաղաքական նկատառումներով հասավ հայ-վրացական եկեղեցական պառակտմանը և նախընտրեց հունադավանությունը: Ջավախքի հայերը մնացին առաքելական եկեղեցու ենթակայության տակ և միավորվեցին գավառի Զրեսկ հոգևոր կենտրոնի (այժմ Զրես գյուղ) շուրջը: Վրաց Բագրատունիների հզորացման շրջանում վրացական եկեղեցին պարտադրեց Սամցխեի, Ջավախքի և պատմական Տայքի հայերի մի մասին ընդունելու քաղքեդոնականություն: 17-րդ դ. հեղինակ Հ. Կարնեցու վկայությամբ վերջիններս «ազգաւ և կրօնիւն վրացի (էին-Ա. Մ.), բայց հայի լեզուաւ խօսէին» (Մանր ժամանակագր., h. Բ. Եր., 1956, էջ 554):*

[32] *Վրաց պատմաբաններն ու ներկայիս քաղաքական գործիչներն այդ տերմինի մեջ էթնիկական իմաստ են դնում՝ փորձելով մեսխեթցիներին ներկայացնել իբրև զուտ վրացիներ:*

[33] *Քարթլիս Ցխովրեբա (Քարթլիի տարեգրությունը), h. 4, Թբ., 1973, էջ 669-670 (վրացերեն):*

[34] *Ա բ ր ա հ ա մ Կ ր ե տ ա ց ի, Պատմություն, Եր., 1973, էջ 67:*

[35] *Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի.h. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 124:*

упоминается в клинописях царя Аргишти I в 785 г. д.н.э. Затем Гугарк и Джавахк остаются в составе Великой Армении в период правления Ерванидов, Арташесидов и Аршакидов. По сведениям грузинского средневекового историка Леонти Мровели, в начале IV века в Джавахке языком общения был армянский.

В период усиления грузинского царства Багратидов в числе других северных областей Армении этот регион переходит к Грузии, со второй половины XIII века – в состав княжества Самцхе-Саатабаго. В конце XVI века ахалкалакский гавар захватывают османцы. Турецкие налоговые реестры свидетельствуют, что в первый период османского господства как в Джавахке, так и в его соседних гаварах жители почти исключительно были христианами, в том числе армянами.